

MÜHMEL TEFSİRLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN ASSESMENT ON THE STRUCTURE OF MUHMAL TAFSIRS

Geliş Tarihi: 19.03.2020 Kabul Tarihi: 31.08.2020

✉ **MEHMET ALTIN**

DR. ÖĞR. ÜYESİ

BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ / İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0003-4441-0821

mehmet_altin13@hotmail.com

ÖZ

İslâm tarihinin ilk döneminden günümüze kadar tüm İslâm âlimleri Kur'ân-ı Kerim'i anlama gayretine girmişlerdir. Onlar Kur'ân'ı anlamak için çeşitli tefsir yöntemleri geliştirmiş, yazdıkları eserlerle zengin bir tefsir literatürü oluşturmuşlardır. Öte yandan ilk günden günümüze kadar yazılan tefsirler, gerek usul gerekse bilgi kaynakları bakımından çeşitlilik göstermiştir. Her tefsirci, kendi anlama geleneğine uygun yöntemler takip etmiş ve tefsirini bu yöntem üzere kaleme almıştır. Bu süreçte tefsircilerin özellikle uzmanlaştığı alanlardaki bilgileri eserlerine daha çok yansımıştır.

Tefsire uygulanan farklı yazım tekniklerinden biri de edebî metinlerde başvurulan '*mühmele sanatı*'dır. Bu sanat, edebiyatta hazf konusunun bir çeşidi olup sadece noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanarak söz söyleme sanatıdır. Fakat tefsir tarihi incelendiğinde söz konusu sanatın uygulanması ile yazılan tefsirler görülecektir. Arap alfabesindeki noktasız harfler kullanarak yazılan bu tefsirlere '*mühmel tefsir*' denilmektedir.

Bu çalışmada başlıca mühmel tefsirler, müfessirleriyle beraber incelenmeye çalışılacak, söz konusu tefsirlerin özellikleri tespit edilmeye gayret edilecektir. Daha sonra bu tefsirler hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Âyet, Mühmel, Müfessir, Yazma Eser.

ABSTRACT

All Islamic scholars have made efforts to understand the Qur'an from the first period of Islamic history to the present day. They developed various tafsir methods to understand the Qur'anic worldview and created a rich tafsir literature with the works they authored. The tafsirs written from the beginning to the present day have varied in terms of both their methods and sources of knowledge. Each commentator followed a different method and wrote his works on this method. In particular, the knowledge they have in their fields of expertise were reflected on their works.

One of the approaches to tafsir science is the "muhmala art", which is a style used in literary works. It is applied by the selection of the words consisting of dotless letters only. When the tafsir history is examined, it will be seen that some tafsirs have been written by this method. This type of tafsir, which is prepared using the dotless letters in the Arabic alphabet, is called "muhmal tafsir".

In this study, major muhmal tafsirs will be examined with their commentators, and efforts will be made to identify the characteristics of these tafsirs. Then an evaluation will be made about these tafsirs.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Verse, Muhmal, Commentator, Manuscripts.

AN ASSESMENT ON THE STRUCTURE OF MUHMAL TAFSIRS

SUMMARY

Islamic scholars have tried to understand the Qur'an from the period of the Prophet (PBUH) to the present day. They developed various tafsir methods to understand the Qur'an and created a rich "tafsir / exegetics" literature with their works in the Islamic history. Tafsirs written from the beginning to the present have varied in terms of both their methods and sources of knowledge. The insight of the commentator to life, the period he lived, his cultural accumulation, the environment he grew up in, and his or her expertise/incompetency in these areas, have all reflected on his works.

Each commentator followed different methods and wrote his work on this system. In particular, they reflected the knowledge they have in their fields of expertise on their works. For example, commentators skilled in the science of nahiv such as Zajjaj, Vahidi, and Abu Hayyan, gave importance to transmitting their grammar and syntax knowledge to their works. Some commentators, such as Sa'labi, have prioritized collecting khabar from previous generations with stories. The commentators like al-Qurtubi mostly conveyed the fiqh knowledge, included their evidence about fiqh in their tafsirs and responded to the claims of those who had opposed their views.

One of the different approaches in the tafsir science is "Muhmala Method" that is used in literature by use of dotless letters. As far as we know, the application of muhmala art in the tafsir was made by Fayzi al-Hindi for the first time. The most famous examples of this kind written by using the dotless letters in the Arabic alphabet was Fayzi al-Hindi's tafsir named Sawatuu'l-İlham and Mahmud Hamza's tafsir titled Durr al-Asrar.

In our research, it is determined that Fayzi al-Hindi, Mahmud Hamza and Ali b. Qutb al-Din wrote their

tafsirs on the whole Qur'an with dotless letters. On the "surah" basis, Zeynulabidin Efendi al-Rumi has prepared tafsirs on Surah al-Kawthar; and Molla Mahmud al-Imadi, Ali b. Muhammad al-Amidi and Abdussalam Mardini on Surah al-Fatiha in dotless letters. We found the works of Fayzi al-Hindi, Mahmud Hamza, and Zeynulabidin Efendi's works and examined them. However, we could not reach the mentioned works of Muhammad al-Imadi, Ali b. Muhammad al-Amidi and Abdussalam Mardini.

When we think over whether the muhmal tafsirs are the kind of works that will help the Qur'an be better understood and practiced in daily life, it will be seen that there is no such purpose in the main target of these tafsirs for the following reasons listed in the conclusion.

1. The "muhmala method" has the purpose of "art for art's sake". The application of such an art on tafsirs paved the way for the understanding of "art for art's sake" to take place in the science of tafsir.
2. Despite being written in a different style, muhmal tafsirs could not attract the attention of the public and scholars. As a matter of fact, when the tafsir literature of thousands of volumes are examined, it will be seen that the muhmal tafsirs are not more than a few.
3. According to many scholars, the authors who wrote the tafsir using only dotless letters both made the tafsir difficult in terms of style and made the work difficult to be understood. Some scholars have even stated that this type of tafsir is a "bid'ah" and opposed such kind of tafsir considering it as an inapt effort.

As we have tried to explain above, in addition to the negative aspects of the "muhmal tafsirs", there are also positive responses (even few) considering that muhmal art is a high skill that shows the commentator's competency in Arabic language.

GİRİŞ

Peygamber efendimiz döneminden günümüze kadar tüm İslâm âlimleri Kur'ân'ı anlamaya çalışmışlardır. Kur'ân'ı anlamak için de çeşitli tefsir yöntemlerini geliştirmişler ve yazdıkları eserlerle İslâm tarihinde zengin bir tefsir literatürü oluşturmuşlardır. Geçmişten günümüze yazılan tefsirler, gerek usul gerekse bilgi kaynakları bakımından çeşitlilik arz etmiştir. Müfessirin hayata bakışı, yaşadığı dönem, kültürel birikimi ve yetiştiği çevre ile İslâmî ilimlere olan vukûfiyeti yahut bu ilimlerdeki yetersizliği tefsirine yansımıştır.

Her müfessir, kendine göre değişik yöntemler takip etmiş ve eserini bu minval üzere kaleme almıştır. Özellikle daha çok uzmanlaştığı alandaki bilgileri tefsirine aksettirmiştir. Mesela nahiv ilminde mahareti olan Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), Vâhidî (ö. 468/1076) ve Ebû Hayyân (ö. 745/1344) gibi müfessirler eserlerinde i'rab ve nahiv kaidelerini nakletmeye önem vermişlerdir. Sa'lebî (ö. 427/1035) gibi bazı müfessirler ise kıssalarla önceki nesillerden aktarılan haberleri toplamayı öncelemişlerdir. Kurtubî (ö. 671/1273) gibi müfessirler ise daha çok fikhî bilgileri aktarmış, fıkıhla ilgili delillerini ve muhaliflerin delillerine karşı cevapları tefsirlerine almışlardır.¹

Tefsire farklı yaklaşımlardan biri de tamamen noktasız harflerden seçilerek edebiyatta uygulanan 'mühmele sanatı'nın tefsire uygulanması olmuştur. Bildiğimiz kadarıyla bu sanatın tefsire uygulanması ilk defa Feyzî-i Hindî (ö. 1004/1595) tarafından gerçekleştirilmiştir. Feyzî-i Hindî'nin Arap alfabesindeki noktasız harfleri kullanarak yazdığı *Sevâtu'l-ilhâm* adlı tefsiri ile daha sonra Mahmûd Hamza'nın (ö. 1305/1887) yazdığı *Dürri'l-esrâr* bu türün en meşhur örnekleridir.²

¹ Celaleddin Abdurrahman Ebubekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulumi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 2: 419.

² Hidayet Aydar, "Sevâtu'l-ilhâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 582.

Mühmel tefsirler ve müfessirlerini incelemeyen önce ‘mühmele sanatı’na ve bu sanatı içine alan ‘hazf’ konusuna kısaca değinmek isteriz.

Mühmel, “Bir şeye iltifat göstermeyip terk etmek, işi sağlam yapmamak, develeri başıboş bırakma, harflere nokta koymama” anlamlarına gelen اھمل mezid fiilinden türemiş bir ism-i meful kelimedir.³ Mühmel, edebiyatta hazf⁴ konusunun bir çeşidi olup, sadece noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanarak söz söyleme sanatıdır. Bilindiği gibi Arap alfabesi 13’ü mühmel/noktasız, 15’i mu‘cem/noktalı⁵ olmak üzere 28 harften oluşmaktadır. Mühmel harfler şunlardır: ه، و، م، ل، ك، ع، ط، ص، س، ر، د، ح، ا

Arap edebiyatında nesir veya şiir olarak yazılan birçok metinde mühmele sanatı kullanıldığını görürüz.⁶ Harîrî’nin (ö. 516/1122) *Makâmât*’ında geçen ve “أعدّد لحسادك حدّ السلاح / وأورد الأمل ورد السّماح” beytiyle başlayan manzumesi kasîde-i mühmele bir örnektir.⁷ Aynı şekilde bu eserde (28. makâme) yer alan iki hutbe mühmele sanatının meşhur örneklerindedir.⁸ Mevzu bahis ettiğimiz mühmel tefsirleri de bu kapsamda telif edilen örnekler olarak zikredebiliriz. Nitekim Arap alfabesindeki noktasız harfler kullanılarak yazılan bu tür tefsirlere ‘*mühmel tefsir*’ denilmektedir.

Mühmele sanatını da içine alan hazf konusuna kısaca değinecek olursak hazf, Bedî‘ ilminde belli harfleri kullanmadan söz söyleme sanatını ifade eder.⁹ Hazfın sanat olmasının temel şartı külfetsiz bir şekilde yapılabilmesidir. Atılan harflerin noktalı veya noktasız olmasına bitişik veya ayrı yazılmasına ya da belli bazı harflerin kullanılmamasına göre hazf, değişik kısımlara

³ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, “hml”, *Kitâbu'l-‘Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hilâl, ts.), 4: 56; Levîs Ma‘lûf, “hml”, *el-Muncid fi'l-luğa ve'l-e'lâm* (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, ts.), 874; İbrahim Enîs v.dğr., *el-Mu‘cemu'l-vasît*, (Kâhire: Mektebetu’ş-Şûruk’d-Devliyye, 2004), 995.

⁴ Sözlükte “atmak, düşürmek, çıkarmak, bir şeyin bir tarafını kesip atmak” anlamlarına gelen hazif (hazf) kelimesinin, sarf, nahiv, meâni, beyan ve bedî‘ ilimlerinde farklı tanımları yapılmıştır. (el-Ferâhîdî, “hzf”, 4:245; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, “hzf”, *Tehzibü'l-lüğa*, nşr. Muhammed Ali en-Neccâr - Abdülkerîm el-Arbâvî (Kâhire: y.y., 1964), 4: 469; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, “hzf”, *Lisânu'l-Arab*, thk. İbrahim Şemsuddin (Tunus: y.y., 2005), 811.

⁵ Mu‘cem harfler: ب، ت، ث، ج، خ، ذ، ز، ش، ض، ظ، غ، ف، ق، ن، ي.

⁶ Abdulganî en-Nablusî, *Nefehâtü'l-‘ezhâr alâ nesemâti'l-‘eshâr*, (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, ts.), 255.

⁷ Bk. Ebû Muhammed Kasım el-Harîrî, *Makâmâtü'l-Harîrî*, (Beyrut: Matbaatu'l-Meârif, 1873), 493.

⁸ Bk. Harîrî, *Makâmâtü'l-Harîrî*, 281. (الحمود الألاء. الواسع العطاء. المدعو لحسن الأراء. مالك الأمم. ومصور الزم)

⁹ Reşidüddin Vatvat, *Hedâiku's-sihr fi dekâiki's-şi'r*, (Kâhire: y.y. 2009), 166; Seyfuddin el-Hillî, *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-bedî'iyye*, thk. Nesib Neşâvî (Beyrut: DâruSâdr, 1992), 276; Ahmet Matlûb, “hazf”, *Mu‘cemu'l-mustalâhâti'l-belâgiyye*, (Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 2006), 2: 426; İsmail Durmuş, “Hazf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17: 122.

ayrılabilir.¹⁰ Birçok türü olan hazfın bir kısmını şöyle sıralayabiliriz:

1. Menkûta/Mu‘ceme: Noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanmadan sadece noktalı harflerden oluşan kelimeleri kullanarak söz söylemedir.¹¹ Harîrî’nin şu mısralarla başlayan kasidesi bunun meşhur örneklerindedir:¹²

فَتَنَّنِي فَجَنَّنَنِي تَجَنِّي ... بَنَجْنُ يَفَنَّنُ غِبَّ تَجَنِّي
شَغَفَنَنِي بَجَفَنُ ظَبِّي غَضِيضٌ ... غَنَجُ يَفَنَّنِي تَغِيضٌ جَفَنِي
غَشِيئَنِي بَزِيئَتَيْنِ فَشَفَّتْ ... نِي بَزِيٍّ يَشْفُ بَيْنَ تَنَّتِي

2. Raktâ/Erkât: Kelimelerinin bir harfi noktalı, diğeri noktasız olarak tertip edilmiş nazım ve nesirlerdir.¹³ Harîrî’nin şu kasidesi bunun örneklerindedir:¹⁴

سَيِّدُ قَلْبٍ سَبِوْقُ مَيْرٍ ... فَطْنٌ مُغْرِبٌ عَرَوْفٌ عَيُوفُ
مُخْلَفٌ مُتَلَفٌ أَعْرُ قَرِيدٌ ... نَابَةٌ فَاضِلٌ ذَكِيُّ أَنْوْفُ
مُفْلِقٌ إِنْ أَبَانَ طَبٌّ إِذَا نَا ... بَ هِيَاجٍ وَجَلَّ خَطْبٌ مَخَوْفُ

3. Muvassal/Mevsûl: Bitişik yazılan harflerden oluşan kelimeleri kullanarak söz söyleme sanatıdır.¹⁵ Harîrî’nin (بَنَجْنُ يَفَنَّنُ غِبَّ) (تَجَنِّي) şeklinde başlayan kasidesi aynı zamanda bu sanata da örnektir.¹⁶

4. Mukatta/Maktû‘: Ayrı yazılan harflerden oluşan kelimeler kullanılarak tertip edilmiş nazım ve nesirlerdir.¹⁷ Mesela (زر دار ودّ ان اردت ورودا) şeklinde başlayan şiir buna örnektir.

5. Kelimelerinin bir harfi bitişik, diğeri ayrı olarak yazılan hazf: Nazım ve nesir şeklinde yazılmış bir kısım eserlerin kelimelerinin bir harfi bitişik, diğeri ayrı olarak yazılan harflerden tertip edilmişlerdir.¹⁸ Mesela (تَثَبْت لَمْ يَغِين) (ولم يكن عاملا ... يغيب ولم يقبض لامواله تقي) şeklinde başlayan şiir buna örnektir.¹⁹

6. Bazı harflerin kullanılmadığı hazf: Bu türün en eski örnekleri Hz. Ali’ye kadar uzanmaktadır. Onun bulunduğu bir ortamda sahâbîler elif harfinin Arapça’da çok kullanıldığından söz etmişler, bunun üzerine Hz. Ali, içinde elif harfi geçmeyen daha sonra “hutbe-i mûnika” diye meşhur olan irticâlî bir hutbe irad etmiştir.²⁰ Râ harfini telaffuz edemeyen Mu‘tezile’nin kurucusu Vasıl b. Ata’nın, Irak Valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz’in huzurunda ve birçok ünlü hatibin katıldığı bir mecliste irticalen okuduğu

¹⁰ Ali Sadrettin b. Ma’sûm el-Medenî, *Envâru’r-rabî’ fî envâ’i’l-bedî’*, thk. Şâkir Hâdî (Necef: Matbaatu’n-Nu‘mân, 1968), 6: 176; Durmuş, “Hazf”, 17: 122.

¹¹ Nablusî, *Nefehâtü’l-ehâr*, 255.

¹² Harîrî, *Makâmâtü’l-Harîrî*, 594.

¹³ Nablusî, *Nefehâtü’l-ehâr*, 255.

¹⁴ Harîrî, *Makâmâtü’l-Harîrî*, 162.

¹⁵ Fahreddin er-Razî, *Nihayetü’l-i‘caz fî rivâseti’l-i‘câz*, thk. Nesrullah Hacımuftüoğlu (Beyrut: Dâru Sâdr, 2004), 50.

¹⁶ Harîrî, *Makâmâtü’l-Harîrî*, 594.

¹⁷ Razi, *Nihayetü’l-i‘caz*, 50.

¹⁸ Nablusî, *Nefehâtü’l-ehâr*, 255.

¹⁹ Nablusî, *Nefehâtü’l-ehâr*, 256.

²⁰ Medenî, *Envâru’r-rabî’*, 6: 176.

“râ/r”sız hutbesi de hazf sanatı konusunda meşhur örneklerdendir.²¹ Abdül-ganî en-Nablusî'nin (ö. 1143/1731) *Nefehâtü'l-ehâr* 'ında (وَمِنْ لِي بِمَوْلَى) şeklinde başlayan manzumede elif/l, se/ث ve tâ/ط harfleri kullanılmamıştır.²² Şeyh İzzeddin Ali el-Mevsilî, *Bedî'îyye*'sindeki (أروم إسقاط ذنبي بالصلاة على محم) beytinde Fâtiha sûresini oluşturan yirmi bir harfi kullanmış; se/ث, cîm/ج, hâ/خ, zeyn/ز, şîn/ش, fâ/ف, zâ/ظ harflerine yer vermemiştir.²³

Kısacası başta Harîrî'nin *el-Makâmât*'ı olmak üzere, Hz. Peygamber'i öven “*bedî'yyât*” adı verilen kasidelerin şerhleriyle bazı belâgat kitaplarının bedî' bölümlerinde ve bedî' ilmine dair yazılan müstakil eserlerde hazf sanatı ve türleriyle ilgili bolca bilgi ve örnekleri bulmak mümkündür.²⁴

Hazf ve mühmele sanatıyla ilgili bu kısa bilgiyi verdikten sonra şimdi asıl konumuz olan mühmel tefsirlerini -müfessirleriyle beraber- incelemek istiyoruz.

1. TEFSİR MAHİYETİNDE YAZILAN BAŞLICA MÜHMEL ESERLER

1.1. Feyzî-i Hindî (ö. 1004/1595) ve *Sevâtu'l-ilhâm* Adlı Mühmel Tefsiri

Şair, fâkih, tarih bilgini ve müfessir olan Ebü'l-Feyz b. Şeyh Mübârek el-Mehdevî el-Hindî, Agra diye meşhur olan Ekberâbâd şehrinde 954/1547 yılında doğdu. Fazilet ve ilim ehli bir ailedendir. Ebü'l-Feyz'in beşinci dedesi Yemen'den Hindistan'ın Reyl köyüne göç etti. Dedesi Şeyh Hızır el-Yemânî, Hicrî 10. asırda Gucerât'a taşındı ve müellifimizin babası Şeyh Mübarek b. Hızır orada doğdu. Şeyh Mübarek b. Hızır ise 949/1543 yılında Gucerât'tan Ekberâbâd'a taşındı, oradan evlendi ve oğlu Feyzî-i Hindî burada dünyaya geldi.²⁵

Feyzî-i Hindî'nin ilk hocası babasıdır. Ondandır kıraat, sarf, nahiv, belâgat, tefsir, fıkıh, akaid ve felsefe derslerini okudu. Daha sonra Hüseyin el-Merûzî, Şeyh b. Hacer el-Mekkî, Ebü'l-Fazl el-Kazrûnî ve Rafî' es-Safî gibi hocalardan ders aldı. İmâmiyye Şîası'na mensup olan Feyzî-i Hindî ve babası mühlidlikle²⁶ itham edilerek öldürülmelerine karar verildi. Ölümünden

²¹ Durmuş, “Hazf”, 17: 122.

²² Nablusî, *Nefehâtü'l-ehâr*, 256.

²³ Nablusî, *Nefehâtü'l-ehâr*, 256-257.

²⁴ Durmuş, “Hazf”, 17: 122, Mehdi Hasan, “Ebü'l-Feyz Feyzî ve Tefsîruhu Sevâtu'l-ilhâm”, *Pratidhwani the Echo* 7/2 (Ekim, 2018), 258-259. Ayrıca ‘Kur’ân’da hazf’ konusuyla ilgili bkz. Kutbettin Ekinci, *Kur’ân’da Hazf*, (İstanbul: Araştırma Yayınları, 2014).

²⁵ Ebü'l-Feyz b. Mübârek el-Mehdevî el-Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm fî tefsiri kelâmi'l-Melikî'l-'Allâm*, thk. Murteza eş-Şîrâzî (b.y. Dâru'l-Menar, 1996), 1: 102-113.

²⁶ Mühlid: Allah'ın varlığı veya birliğini, dinin temel hükümlerini inkâr eden, bunlar hakkında kuşku besleyen ve dinî kuralları hafife alan kimse demektir. Geniş bilgi için bk. Mutafa Sinanoğlu, “İlhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara:

ancak gizlenerek kurtulabilen baba ve oğul, Ekber Şah'ın²⁷ sütkardeşi Mirza Aziz vasıtasıyla 974/1566 yılında Ekber Şah'la tanışma imkânını buldular. Ekber tarafından çok iyi karşılanan Feyzî yazdığı bir kaside ile hükümdarın takdirini kazandı. Kendisinden önce sarayda “melikü’ş-şuarâ” unvanını alan Gazâlî-i Meşhedî²⁸ ölünce 984/1576 tarihinde onun yerine geçti. Feyzî’ye hem devlet işleriyle ilgili görevler verildi hem de Ekber Şah’ın oğlu Şehzade Dânyâl’in mürebbiliğine tayin edildi. Feyzî, 993/1585’te Peşâver’deki Yûsufzaylar’a karşı girişilen sefere katıldı. 997/1588’de Ekber Şah ile birlikte Keşmir’e gitti. İki yıl sonra elçi olarak Dekken’de Handeş Hükümdarı Raca Ali Han ve Ahmednagar Hükümdarı Burhan Nizamşah’ın saraylarına gönderildi. Görevini tamamladıktan sonra 1001/1592’de başşehir Fetihpûr Sikri’ye döndü.²⁹ 1004/1595 tarihinde 48 yaşındayken Lahor’da vefat etti.³⁰

Hasan Han el-Kanûcî, Feyzî’nin itikadının bozuk ve dinî yaşantısının kötü olduğunu söylemiştir. Abdulhak b. Seyfuddin ed-Dihlevî ve Abdulhay el-Kenevî de benzer ithamlarda bulunmuşlardır. Öyle ki Abdulhay el-Kenevî müellifin, tefsirini sarhoş ve cünüp halinde yazdığını söylemektedir.³¹ Tüm bu olumsuz eleştirilere rağmen tefsiri incelendiğinde ehl-i sünnet akidesine muhalif ve kendisinin İslâm dairesinden çıktığına dair bir hususla karşılaşılmayacağı görülecektir. Hatta Şibli en-Numanî’ye göre Feyzî’nin tefsirinde ehl-i sünnete muhalif bir durumunun olmaması onun ehl-i sünnetten olduğuna delil olabileceğini göstermektedir.³²

Feyzî-i Hindî şiir, astronomi, musiki, matematik, felsefe, tarih, hadis, tefsir ve fıkıhla ilgili ciltlerce eser bıraktı. Hatta 101 kitap yazdığı söylenmektedir.³³ Ancak birçoğu kaybolarak günümüze ulaşmamıştır. Değişik kütüphanelerde bulunan bir kısım eserleri şunlardır: *Mevâridü’l-Kelim ve silki dureri’l-hikem*, *Tercemetu lîlavâtî*, *Hamsetu Feyzî*, *Laîfî-i Feyzî*, *Te-*

TDV Yayınları, 2000), 22: 90-92.

²⁷ Ekber Şah (ö. 1014/1605): Bâbü Şah tarafından Hindistan’da kurulan Bâbürlüler İmparatorluğunun üçüncü hükümdarıdır. Geniş bilgi için bk. Enver Konukçu, “Ekber Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 542-544.

²⁸ Gazâlî-i Meşhedî: İran’ın hicri onuncu yüz yıl mutasavvıf ve şairlerindedir. Celâleddin Ekber Şâh’ın sarayında ‘melikü’ş-şuarâ’ makamına yükselmiştir. Hücce-tü’l-İslâm ve Zeynüddin gibi lakaplarla anılmıştır. Bk. Çetin Kaska, “Fars Edebiyatında Melikü’ş-Şuarâ Unvanını Alan Fars Şairleri”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/2 (Aralık: 2019), 426-438.

²⁹ Hindî, *Sevâtu’l-ilhâm*, 1: 115-117; A. S. Bazmee Ansarı, “Feyzî-i Hindî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 524-525.

³⁰ Hindî, *Sevâtu’l-ilhâm*, 1: 123; Abdülhamit Birışık, *Hind Altıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, (İstanbul, y.y., 2001), 40.

³¹ Abdullah b. Fahrüddin el-Hüseynî, *Nuzhetu’l-havâtır*; (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999), 472-473; Aydar, “Sevâtu’l-ilhâm”, 36: 582.

³² Hasan, “Ebü’l-Feyz Feyzî”, 261.

³³ Hindî, *Sevâtu’l-ilhâm*, 1: 123.

*bâşiru's--subh ve Tercemetu Behâbehârt.*³⁴

Sevâtu'l-ilhâm Tefsiri

Feyzî-i Hindî tefsirini yaklaşık üç yıl içinde tamamlayarak 1002/1592'de Ekber Şah'a takdim etmiştir. Daha önce Arap müfessirlerinin başvurmadıkları bir üslup/tarzda hiçbir şekilde noktalı harf kullanmayarak tefsirini yazmıştır.³⁵

Müfessirimiz eserine uzun bir mukaddimeyle başlar ve eserini Allah'tan aldığı ilhamla yazdığını, bu sebeple ona *Sevâtu'l-ilhâm/ilham parultuları* adını verdiğini belirtir. Mukaddimeyi iki bölüme ayırır. Her bir bölümü de *satu*/ساطع diye isimlendirdiği alt başlıklara ayırır. Birinci bölümü *es-Savâtu's-Savâlih/الصواع السواع* şeklinde adlandırır ve yirmi altı alt başlığa ayırır. Bu bölümde doğumu, hayatı ve ailesiyle ilgili bilgiler verir. Tefsirini yazma sebebini, tefsirinin üslubunu/tarzını ve o zamanki yöneticiye takdimini anlatır.³⁶ Mukaddimenin ikinci bölümünü ise *es-Savâtiu'l-Levâmi'* السواع اللوامع diye adlandırır. Bu bölümde Kur'an ilimlerinden bahseder, tefsir usulü, vahyin gelişi, Kur'an'ın cem edilmesi, sûre ve âyetlerin sayısı ile ilgili bilgiler verir. İyi âlimleri över, kötü âlimleri ise ağır ifadelerle yerer. Son olarak muvaffak olması için dua eder ve Fâtiha sûresinden itibaren âyetleri tefsir etmeye başlar.³⁷

Çeşitli nüshaları bulunan eser ilk olarak 1889 yılında Leknev'de basılmıştır. Daha sonra 1996'da altı cilt olarak Darü'l-Menar'da Seyyid Murteza eş-Şirazî tarafından tahkik edilerek yeniden baskıya verilmiştir.³⁸

Sevâtu'l-ilhâm tefsiri mahtut olarak Hedaphos Kütüphanesi, İmam Muhammed Üniversitesi, Rıza Kütüphanesi, Londra Üniversitesi, Berlin Devlet Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi, Hind Kütüphanesi, Pencab Üniversitesi, Kâhire Üniversitesi ve Tahran Vatan Üniversitesi gibi birçok kütüphanede/yerde bulunur.³⁹

Tefsirin Özellikleri

1. Tespit edilebildiği kadarıyla bu eser, Kur'an'ın tamamının noktasız harfler kullanılarak oluşturulmuş ilk tefsirdir.

2. Müellif tefsirine noktalı harflere sahip olan besmele ile değil de 'الله لا' 'إله إلا هو لا أعلمه ما هو وما أدركه كما هو' ibaresiyle başlar.

3. Müfessirimiz Fâtiha sûresini tefsir etmeye başlarken öncelikle sûrenin

³⁴ Geniş bilgi için bk. İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyetu'l-ârifin*, (Beyrut: Müessesetu't-Tarihî'l-Arabî, ts.), 1: 823; Hasan, "Ebü'l-Feyz Feyzî", 261-262.

³⁵ Aydar, "Sevâtu'l-ilhâm", 36: 582.

³⁶ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 7-18.

³⁷ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 19-40.

³⁸ Hasan, "Ebü'l-Feyz Feyzî", 266.

³⁹ Hasan, "Ebü'l-Feyz Feyzî", 267.

isimlendirmesi üzerinde durur. Sonra da bismelenin tefsirini genişçe yapar.⁴⁰

4. Bakara sûresinin tefsirine başlarken Fâtiha sûresinde yaptığı gibi sûrenin isimlendirmesi üzerinde durur.⁴¹ Sonra 'âlm' in tefsiri çerçevesinde haruf-i mukataaları genişçe izah eder. Bu harflerin Allah ile Hz. Peygamber arasında bir sır olduğu görüşünü tercih etmekle birlikte, konuyla ilgili diğer görüşlere de yer verir. Mesela haruf-i mukataaların, Kur'ân veya Allah'ın isimleri olabileceği şeklindeki görüşleri de aktarır.⁴²

5. Her sûrenin başında ilgili sûrenin Mekkî veya Medenî olduğunu belirtir. Ancak sûrenin Mekkî olduğunu belirtmek için 'موردها ام الرحم' ifadesini, Medenî olduğunu belirtmek için de 'موردها مصر رسول الله' ifadesini kullanır.⁴³

6. Kelimelerin filolojik tahlilini yapar. Mesela besmeledeki ism/اسم kelimesinin hangi kök kelimelerden türemiş olabileceği üzerinde genişçe durur. Aynı şekilde Allah/الله lafzının iştikakı ile ilgili de uzunca malumat verir.⁴⁴

7. Müellifimiz sadece noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullandığından dolayı Mü'min, Yahudi, Hristiyan, Kafir vb. noktalı harflerden oluşan kelimelerin yerlerine ilginç ifadeler kullanır:

Noktalı harflerden oluşan bazı kavramlar	Müellifin noktalı kelimelerin yerinde kullandığı kelimeler
المؤمنون	اهل الاسلام ⁴⁵
اليهود	اليهود ⁴⁶
النصارى	رهب روح الله ⁴⁷
الكافر	العذال ⁴⁸
عيسى	روح الله ⁴⁹
الكعبة	الحرم المكرم ⁵⁰
روح القدس	روح المطهر ⁵¹
ابن مسعود	ولد مسعود ⁵²
الشيطان	الوسواس الحساد ⁵³

⁴⁰ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 45, 47.

⁴¹ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 57, 58.

⁴² Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 59.

⁴³ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 46.

⁴⁴ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 46.

⁴⁵ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 119.

⁴⁶ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 52.

⁴⁷ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 52.

⁴⁸ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 3: 7.

⁴⁹ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 119.

⁵⁰ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 6: 380.

⁵¹ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 116.

⁵² Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 219.

⁵³ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 119.

8. Bazı sûre ve âyetlerin nüzul sebepleriyle ilgili olan rivayetleri noktasız harfleri kullanarak aktarır. Mesela Kafîrûn sûresinin nüzul sebebi için Kureyşliler Hz. Peygamberden bir sene kendi ilâhlarına tapmasını, bir sene de kendilerinin onun ilâhına tapmalarını istemeyele ilgili rivayeti mühmel harflerle zikreder.⁵⁴ Aynı şekilde Kevser sûresinin sebab-i nüzulü için de Hz. Peygamber'in erkek çocukları ölünce müşriklerin onu 'ebter' lakabıyla anmaya başlamasıyla ilgili rivayeti noktasız harflerden oluşan kelimelerle aktarır.⁵⁵

9. Müellifimiz kıraat ihtilaflarına değinir. Örneğin Fâtiha'da ki mâlik/مالك kelimesini tefsir ederken kıraat ihtilaflarına değinir. İmam Âsım'ın bu kelimeyi mâlik/مالك, bazı kıraat imamlarının ise melik/ملك şeklinde okuduğunu ifade eder. ⁵⁶“إن يَمَسُّكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ.” (Âl-i İmrân, 3/140) âyetinde geçen قَرْح kelimesindeki kıraat farklılıklarına da değinerek şöyle der: 'Bir kısım âlimler bu kelimeyi kelm/كلم gibi 'قَرْحٌ' şeklinde okurken bir kısmı da hüküm/حكم kelimesi gibi 'قَرْحٌ' şeklinde okumuşlardır.⁵⁷

10. Âlimlerin farklı görüşlerini zikreder ve genellikle tercihini ortaya koyar. Mesela Fâtiha sûresindeki 'Mâlik' kelimesini İmam Âsım'ın 'Mâlik', bazı kıraat imamlarının ise 'Melik' şeklinde okuduğunu belirttiikten sonra bu kelimenin 'Melik' şeklinde okunmasının daha doğru olacağını ifade eder.⁵⁸

11. Müfessirimiz her sûrenin başında genellikle sûrenin konusuyla ilgili özet bilgi verir.⁵⁹

1.2. Mahmûd Hamza (ö. 4031/1887) ve *Dürrü'l-esrâr* Adlı Mühmel Tefsiri

Müfessirimizin tam ismi Mahmûd b. Muhammed Nesîb b. Hüseyin b. Yahya Hamza el-Hüseyinî el-Hamzavî el-Hanefî olup 1236/1821'de Dımaşk/Şam'da doğdu. "Şam müftüsü" lakabıyla şöhret kazandı.⁶⁰ Aslen Harranlı olup Dımaşk'a yerleşen bir aileden gelmektedir. Ailesi, Hamza el-Harrânî'ye nisbetle "beytü'l-Hamza" olarak bilinir. Aynı şekilde ailesi, İsmâil b. Hüseyin'den itibaren Dımaşk'ta uzun yıllar nakîbü'l-eşrafık yaptığından "beytü'n-nakîb" diye de meşhur olmuştur.⁶¹

⁵⁴ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 6: 398.

⁵⁵ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 6: 392.

⁵⁶ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 50.

⁵⁷ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 335.

⁵⁸ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 50.

⁵⁹ Bk. Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 4: 5, 39, 81.

⁶⁰ Hayruddin b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Faris ez-Ziriklî, *el-A'lam*, (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 7: 185.

⁶¹ Curcî Zeydan, *Terâcîmu meşahiri'ş-şark fi'l-karni't-tasi' aşere*.(Kâhire: Hindâvî, 2012), 2: 225.

Müellifimiz, babası başta olmak üzere birçok âlimden ders almıştır. Kur'ân öğrendikten sonra yazısını geliştirdi ve henüz on iki yaşlarında iken güzel hattıyla/yazısıyla tanındı. Saîd el-Halebî'den sarf, nahiv, fıkıh ve kelâm, Hâmid el-Attâr'dan tefsir ve tasavvuf, Abdurrahman el-Küzberî'den de hadis dersini aldı. Ayrıca Ömer el-Emâmedî'den meânî ve beyânı, Hasan eş-Şattî'den ferâiz, hesap ve aruzu, Molla Bekir b. Ahmed el-Kürdî'den de hikmet ve âdâb ilmini öğrendi ve bu hocalarının hepsinden de icâzet aldı.⁶²

1260/1844 yılında genç yaşta Şam'da kadı nâibliği yaptı. 1266/1850'de İstanbul ve Anadolu'yu gezdikten sonra Dımaşk'a döndü ve Dımaşk Vilâyeti Meclis-i Kebîri'ne üye seçildi. 1269/1853 tarihinde Evkaf müdürü ve vergi nâzırı oldu, ardından Meclis-i Zirâat'ın reisliği de uhdesine verildi. Bu sırada noktasız harflerden oluşan kelimelerle *Dürrü'l-esrâr* adlı tefsirini yazdı ve bu tefsirin anlaşılması için *el-Kümmel ile 'l-kelâmi 'l-mühmel* adlı lügatini telif etti. Tefsirini sunduğu Sultan Abdülmecid kendisini dördüncü rütbeden Mecîdî nişanı ile ödüllendirdi.⁶³

Mahmûd Hamza 1284/1867 yılında Şam bölgesi müftülüğüne getirildi ve ölümüne kadar bu görevde kaldı. Çeşitli İslâm ülkelerinden kendisine fetvalar sorulmaya başlandı. Suriye'de 1299/1882 yılında oluşturulan Meclis-i Maârif'in ilk reisi oldu. 1272/1856 tarihinde elde ettiği İzmir pâyesi ve daha sonra aldığı üçüncü dereceden Mecîdî nişanıyla birlikte bilâd-ı hamseye, 1296/1879'da üçüncü dereceden Osmanlı nişanıyla bir derece daha yükseltilerek 1299/1882 yılında Haremeyn pâyesine ulaştı.⁶⁴

9 Muharrem 1305 (27 Eylül 1887) tarihinde Dımaşk'ta vefat eden Mahmûd Hamza'nın bazı el sanatlarıyla meşgul olduğu, iyi bir şair olduğu ve edebiyatına vâkıf olacak şekilde Türkçe'yi de öğrendiği nakledilmiştir.⁶⁵

Mahmûd Hamza, nesir ve manzum şeklinde birçok eser geride bırakmıştır. Hatta *Terâcîmu meşahiri 'ş-şark* yazarı Curcî Zeydan müellifin 35 adet eserini sayar.⁶⁶ Önemli birkaç eseri şöyle sıralanabilir: *Dürrü'l-esrâr*, *el-Kümmel ile 'l-kelâmi 'l-mühmel*, *Fetvâ fî meseleti halki 'l-Kur'ân*, *el-Ferâ'idü 'l-behiyye fî 'l-kavâ'idü 'l-fikhiyye*, *et-Tarikatü 'l-vâzıha ile 'l-beyyinâti 'r-râciha* ve *el-Burhân alâ bekâ'i mülki benî Osmân ilâ âhiri 'z-zamân*.⁶⁷

⁶² Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu 'l-müellifîn*, (b.y.: Müessesetu'r-Risâle, ts.), 3: 831; Abdurrezzak b. Hasan b. İbrahim el-Baytar, *Hilyetu 'l-beşer fî tarihi 'l-karni's-salis 'aşer*; thk. Muhammed Behcet el-Baytar (Beyrut: Dâru Sâdır, 1993), 1: 1468; Zeydan, *Teracum meşahiri 'ş-şark*, 2: 226.

⁶³ Baytar, *Hilyetu 'l-beşer*, 1: 1468; Mustafa Baktır, "Mahmûd Hamza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 365.

⁶⁴ Baytar, *Hilyetu 'l-beşer*, 1: 1470-1473; Baktır, "Mahmûd Hamza", 27: 365.

⁶⁵ Baytar, *Hilyetu 'l-beşer*, 1: 1470-1473; Baktır, "Mahmûd Hamza", 27: 365.

⁶⁶ Zeydan, *Teracum meşahiri 'ş-şark*, 2: 227-228.

⁶⁷ Geniş bilgi için bk. Zeydan, *Terâcîmu meşahiri 'ş-şark*, 2: 227-228; Heyet, *el-Fihri-sü 'ş-şamil li 'l-türasi 'l-Arabî el-İslâmî el-mahtût*, (Amman: el-Mecme'u'l-Meleki li

Dürrü'l-esrâr Tefsiri

Mahmûd Hamza, takriben 1273/1857 yılında noktasız harflerden oluşan kelimelerle *Dürrü'l-esrâr* adlı tefsirini yazmıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi tefsirini sunduğu Sultan Abdülmecid kendisini dördüncü rütbeden Mecîdî nişanı ile ödüllendirmiştir.⁶⁸

Bu eserin en eski baskısı 1308/1891'de Dımaşk'ta iki cilt halinde yapılmış baskıdır. En son 2011 yılında Beyrut'ta iki cilt olarak yayınlanmıştır. Ayrıca söz konusu tefsir Topkapı sarayı, el-Âsfîye ve Hâlidîyye kütüphanesinde de bulunmaktadır.⁶⁹

Türkiye'de Molla Musa Celalî (Geçit) tarafından, *Dürrü'l-esrâr* tefsirine, *Haşiyetü'l-tefsîr el-Mühmel el-müsemma bi Dürrü'l-esrâr* adıyla anlaşılması zor olan yerlerin açıklandığı tek cilt halinde bir haşiyeye yazılmıştır. Eser, 2008'de İstanbul'da yayınlanmıştır. Aynı eserin daha geniş ve kapsamlı ikinci baskısı, Ravza yayınları tarafından 2015'te İstanbul'da yapılmıştır. Ancak iki cilt halinde genişletilmiş ikinci baskıda eserin adı *Haşiyetu kenzî'l-ibrâr* olarak değiştirilmiştir.⁷⁰

Dürrü'l-esrâr tefsirinin birçok yerini, bu tarzda yazılmış ilk tefsir olan *Savâtu'l-ilhâm* ile karşılaştırdık. Ancak benzer taraflarını bulamadık. Bu da söz konusu tefsirin *Savâtu'l-ilhâm*'dan tamamen bağımsız yazıldığı anlamına gelmektedir.

Tefsirin Özellikleri

1. Müellif tefsirine noktalı harfleri taşıyan besmele ile değil de 'اسم الله' ibaresiyle başlamıştır.

2. Besmeleyi açıklarken Allah'ın 'besmele'yi sûrelerin başına koymak için peygambere vahyettiğini söyler.⁷¹

3. Bakara sûresinin tefsirine başlarken haruf-i mukatta için özet bilgi verir. Bu harflerin ya geldikleri sûrelere isim oldukları ya da Kur'ân'ın isimleri olabileceğini söyler. En son olarak da bunların anlamlarını ancak Allah'ın bileceğini belirtir.⁷²

4. Kelimelerin filolojik tahlilini yapar. Örneğin Fâtiha sûresinde besmeleyi açıklarken "Rahmân-Rahîm" ifadelerinin iştikak ve kök durumlarından bahseder. Ayrıca âyetlerde yer alan belâgat inceliklerine değinir. Ör-

buhûsi'l-hadareti'l-İslâmiyyeti, 1989), 2: 823; Baktır, "Mahmûd Hamza", 27: 365.

⁶⁸ Baktır, "Mahmûd Hamza", 27: 365.

⁶⁹ Heyet, *el-Fihrisü's-şâmil*, 2: 823.

⁷⁰ Haşim Özdaş, "Kürtlerde Arapça Tefsir Çalışmaları", III. Genç Akademisyenler Sempozyumu, ed. Ahmet Akbaş v.dğr., (Mardin: y.y., 2017), 126.

⁷¹ Mahmûd b. Muhammed Nesib b. Hüseyin b. Yahya Hamza el-Hüseyinî el-Hamzavî el-Hanefî, *Dürrü'l-esrâr fî tefsiri'l-Kur'ân bi'l-hurûfi'l-mühmele*, thk. Usâme Abdulazim (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ilmîyye, 2011), 1: 17.

⁷² Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 19.

neğin Fâtiha sûresinde geçen اِيَّاكَ ifadesini açıklarken *hasr* için mamulün amilden önce geldiğini ifade eder.⁷³

5. Müellifimiz sadece noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullandığından dolayı Müslüman, Yahudi, Hristiyan, Müşrik vb. noktalı harflerden oluşan kelimelerin yerlerine ilginç ifadeler kullanır:

Noktalı harflerden oluşan bazı kavramlar	Müellifin noktalı kelimelerin yerinde kullandığı kelimeler
المسلمون	اهل الإسلام ⁷⁴
اليهود	اليهود ⁷⁵
النصارى	دعوى الأهل والولد للواحد الاحد ⁷⁶
المشركون	اهل اللؤوم ⁷⁷
اصحاب الرسول	رهط الرسول ⁷⁸
الناس	ولد آدم ⁷⁹
روح القدس	الروح المطهر ⁸⁰
بيت المقدس	المصلى المطهر ⁸¹
مكة	الحرم المطهر ⁸²
ابن عباس	ولد عم الرسول ⁸³
ابو عمر	والد عمر ⁸⁴
عبد الله بن سلام	ولد سلام ⁸⁵

6. Kıraat ihtilaflarına değinir. İmam Âsım'ın ismini açıkça verirken diğer kıraat imamları için ise genelde 'bir ravinin görüşü' ifadesini kullanır. Mesela "عَـجْرٌ مِّثْلَهُ" "Eğer size bir yara dokunduyrsa, o topluluğa da benzeri bir yara dokunmuştu." (Âl-i İmrân 3/140.) âyetinde geçen عَـجْرٌ kelimesini tefsir ederken bir kıraat imamının bunu emr/امر kelimesi gibi

⁷³ Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 17. Diğer örnekler için bk. Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 203, 204, 218; 2: 624.

⁷⁴ Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 100.

⁷⁵ Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 18.

⁷⁶ Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 18.

⁷⁷ Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 86.

⁷⁸ Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 84.

⁷⁹ Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 198.

⁸⁰ Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 47.

⁸¹ Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 57.

⁸² Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 87.

⁸³ Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 201.

⁸⁴ Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 46.

⁸⁵ Hamzavî, *Dürrü'l-esrâr*, 1: 20.

okuduğunu; başka bir kıraat imamın ise *salh/صلح* gibi okuduğunu söyler.⁸⁶

7. Bazen nâsih-mensûh konusuna değinir. Mesela Bakara sûresi, 2/178. âyetin tefsirini yaparken söz konusu âyetin -tilavetinin değil de- hükmünün mensûh olduğunu söyler.⁸⁷ Aynı şekilde Bakara sûresi, 2/180. âyetinin peygamberimizin hadisinden⁸⁸ dolayı hükmen mensûh olduğunu ifade eder.⁸⁹

8. Âlimlerin farklı görüşlerini zikreder ve genellikle tercihini ortaya koymaz. Mesela Nisâ sûresi, 4/43. âyetteki ‘أَوَ لِمَسْتَمْتِ النِّسَاءُ’/ “kadınlara dokunursanız” ifadesinin hem “cinsel ilişki” manasına hem de “tene dokunmak” manasına gelebileceğini ifade eder ancak tercihini ortaya koymaz.⁹⁰

9. Sadece Fâtiha sûresi başında bu sûrenin isimlendirmesi ile ilgili bilgi verir. Sûrenin diğer isimleri olan Hamd ve Dua isimlerini de zikreder.⁹¹

10. Nakillerde bulunurken nakilleri olduğu gibi değil de noktasız harfleri kullanarak aktarır. Örneğin İsrâ sûresinin ilk âyetini tefsir ederken isra olayını detaylı anlatır.⁹²

11. Sebeb-i nuzûlleri bazen zikreder. Örneğin Bakara sûresi, 114. âyeti tefsir ederken bu âyetin ya Rumların (Bizans) Beyt-i Makdis’i yıkmalarını haber vermek için ya da Hudeybiye yılında peygamberi Beytullah’tan alıkoyan müşrikler için nazil olabileceğini ifade eder. Ancak sebeb-i nuzûlün âyetin umumi manasına engel olamayacağını da belirtir.⁹³

1.3. Ali b. Kutbettin Bihbehânî (ö. 1206/1792) ve Mühmel Tefsiri

Kaynaklarda Ali b. Kutbettin Bihbehânî ve mühmel tefsiri ile ilgili fazla malumat bulamadık. Sadece Ağa Büzürg et-Tahrânî’nin *ez-Zeria ilâ tasnîfi ‘ş-Şüyye* adlı eseri ile komisyonca hazırlanan *el-Fihrisü ‘ş-şamil*’de bazı bilgilere ulaşabildik. Doğum tarihi bilinmemekle beraber 1206/1792 yılında vefat etmiştir. Ağa Büzürg et-Tahrânî (ö. 1970) müfessirimizin iki ayrı tefsirinin olduğunu söyler. İlk tefsiri *Tefsîru ‘l-Bihbehânî* olup Molla Muhsin Feyz el-Kâşânî’nin⁹⁴ (ö. 1091/1680) müellifi olduğu *Tefsîru ‘ş-sâfi*’ye

⁸⁶ Hamzavî, *Dürrü ‘l-esrâr*, 1: 471; Diğer örnekler için bk. Hamzavî, *Dürrü ‘l-esrâr*, 1: 17, 1: 21, 1: 63, 1: 198, 1: 204.

⁸⁷ Hamzavî, *Dürrü ‘l-esrâr*, 1: 80.

⁸⁸ Mahmûd Hamza burada söz konusu hadisi zikretmez. *Dürrü ‘l-esrâr* tefsirini şerh eden Molla Musa Celâlî, müellifimizin işaret ettiği hadisin *إن الله أعطى كل ذي حق حقه، ولا وصية لوارث* / “Allah her hak sahibinin hakkını verir. Varise vasiyet yoktur.” şeklindeki hadis olduğunu söyler. (Musa Celâlî, *Haşiyetu kenzi ‘l-ebrâr* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015), 1: 99.

⁸⁹ Hamzavî, *Dürrü ‘l-esrâr*, 1: 82. Ayrıca bk. Hamzavî, *Dürrü ‘l-esrâr*, 1: 84, 1: 201.

⁹⁰ Hamzavî, *Dürrü ‘l-esrâr*, 1: 214.

⁹¹ Hamzavî, *Dürrü ‘l-esrâr*, 1: 17.

⁹² Hamzavî, *Dürrü ‘l-esrâr*, 1: 580-581. Diğer örnekler için bk. Hamzavî, *Dürrü ‘l-esrâr*, 1: 34, 1: 86, 2: 622.

⁹³ Hamzavî, *Dürrü ‘l-esrâr*, 1: 57. Diğer örnekler için bk. Hamzavî, *Dürrü ‘l-esrâr*, 1: 86.

⁹⁴ Molla Muhsin Feyz el-Kâşânî 1007/1598 yılında Kâşân’da dünyaya gelmiş büyük

eşdeğer üç ciltlik bir tefsirdir. İki cildi Kerbela'da Seyyid Muhammed Rıza b. Ahmed Bihbehânî'nin yanındadır. Diğer cildi ise Nəcəf'te Şeyh Muhammed Semâvî Kütüphanesindedir.⁹⁵

Bihbehânî'nin diğer tefsirinin ismi *et-Tefsîru'l-ma'mul min gayri'l-hurûfi'l-münakkata* olup üç cilttir. *el-Fihrisü's-şâmil* adlı eserde bu tefsirin ismi *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi'l-hurûfi'l-mühmele* şeklinde geçer.⁹⁶ Bu tefsirin birinci cildi Yûnus sûresine kadardır. İkinci cildi Hûd sûresiyle başlar Ankebût sûresiyle son bulur. Üçüncü cildi ise Rûm sûresinden başlar Nâs sûresiyle biter. Tefsirin üç cildi de Nəcəf'te bulunan Şeyh Muhammed Semâvî Kütüphanesindedir.⁹⁷ *el-Fihrisü's-şâmil*'de bu tefsirin müellifin kendi el yazısıyla yazdığı bir nüshasının Riyad'daki Meliku'l-Vataniyye kütüphanesinde, başka bir nüshanın ise Kâhire'deki Dâru'l-Kutub kütüphanesinde olduğu belirtilir.⁹⁸ *et-Tahrânî*, Bihbehânî'nin mühmel olarak yazmış olduğu bu tefsirle ilgili bilgileri verdikten sonra bu üç ciltlik tefsirin telifinde müfessirin kendisini çokça yordugunu söylemektedir.⁹⁹

1.4. Zeynelabidin Efendi er-Rumî ve Kevser Sûresi ile İlgili Mühmel Tefsiri

Tam ismi Zeynelabidin b. Yusuf b. Muhammed b. Zeynelabidin b. Tahir b. Sadrettin b. İsmail el-Gûrânî olup müfessir, fâkih, dilci, usulcü ve kalamcıdır. Hicri 11. yüzyılda yaşamış çok yönlü bir âlim olmasına rağmen Tabakat/Teracim kitapları maalesef bu âlimden bahsetmezler.¹⁰⁰ Müellifimiz, nisbesi olan Gûrân¹⁰¹ köyünde doğmuş ve ilim-irfan sahibi bir ailede yetişmiştir. Zeynelabidin el-Gûrânî'nin hem doğduğu köyden hem de ailesinden birçok âlim yetişmiştir. Müellifimizin dedesi Ebubekr el-Gûrânî (ö. 999/1591) dayısı Abdulkerim b. Ebubekr el-Gûrânî (ö. 1050/1640) ve amcazadelerinden Şemsuddin Ahmet b. İsmail el-Gûrânî (ö. 893/1488) bu ailenin yetiştirdiği en önemli âlimlerdendir. Böyle bir ailede yetişen müel-

bir şîf müfessirdir. Geniş bilgi için bk. Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirin*, (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1976), 2: 135-145.

⁹⁵ Ağa Büzürg *et-Tahrânî*, *ez-Zeria ilâ tasnifi's-Şüyye*, (Beyrut: Dâru'l-Ehûk, ts.), 4: 293-294.

⁹⁶ Bk. Heyet, *el-Fihrisü's-şâmil*, 2: 794.

⁹⁷ *Tahrânî*, *ez-Zeria*, 4: 293-294.

⁹⁸ Heyet, *el-Fihrisü's-şâmil*, 2: 794.

⁹⁹ *Tahrânî*, *ez-Zeria*, 4: 293-294.

¹⁰⁰ Zeynelabidin b. Yusuf el-Gûrânî, *el-Yamâniyâtu'l-meslûle alâ Rafizeti'l-mahzûle*, thk. el-Murabit Muhammed Selim el-Muctebâ (b.y.: Mektebetu'l-İmami'l-Buharî, 2000), 38.

¹⁰¹ Gûrân: Kuzey Irak'ta Şehrezor'a bağlı bir köy olup yetiştirdiği alimlerle meşhur olmuştur. Fatih Sultan Mehmed'in hocası Molla Gûrânî'nin de buralı olduğu rivayet edilmektedir. (bk. M. Kamil Yaşaroğlu, "Molla Gûrânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 248-250.)

lifimizin, dedesi ve dayısı başta olmak üzere Ramazan Abdulhak el-Akârî, Muhammed el-Berkal'î gibi o dönemin meşhur âlimlerinden ders aldığı rivayet edilmiştir.¹⁰²

Zeynelabidin el-Gûrânî Osmanlı padişahı IV. Mehmet Han'ın itimad ettiği âlimlerdendi. O, bidata ve rafiziliğe şiddetle karşı durmuş ve Hicrî 1066 yılında bunlara reddiye mahiyetinde *el-Yamâniyâtu'l-meslûle* adlı eserini yazmıştır. Söz konusu eserini kaleme aldıktan kısa bir zaman sonra vefat etmiştir.¹⁰³

Müellifimizin yazdığı eserler incelendiğinde itikad olarak Eşarî, ameli olarak Hanefî mezhebine bağlı olduğu görülmektedir. Çok yönlü olan âlimimiz tefsirle ilgili iki risale, mantıkla ilgili iki haşiye, fıkıh usulüyle ilgili bir haşiye, dil ve akaidle ilgili olarak da birer kitap yazmıştır.¹⁰⁴ Eserlerini şöyle sıralayabiliriz: *el-Yamâniyâtu'l-meslûle alâ Rafizeti'l-mahzûle*, *Tefsîru sûreti'l-İhlâs*, *Tehzîbu haşiyeti't-tehzîb*, *Hâşiye alâ şerhi't-Tehzîb*, *Hâşiyetu'l-Kûrânî alâ şerhi't-Telvih*, *Havâşî alâ şerhi'l-Minhâc*, *el-Mulahhas fi'n-Nahv* ve *Tefsîru sûreti'l-Kevser bi'l-hurûfi'l-muhmele*.¹⁰⁵

Kevser Sûresi ile İlgili Mühmel Tefsiri

Mahtût eserleri tanıtan *Hazânetu't-turâs* adlı eseri incelerken Medine'de bulunan Mahmudiyye Kütüphanesinde 2711/5 numarasıyla müellifimize ait *Tefsîru sûreti'l-Kevser bi'l-hurûfi'l-muhmele* adlı mahtût bir çalışmanın olduğunu tespit ettik. Bu kütüphaneye yaptığımız yazışmalarda ilgili eserin bir fotokopisi çekilerek tarafımıza gönderildi. Bize gönderilen fotokopiyi incelediğimizde söz konusu eserin tek bir varak olduğunu görmüş olduk. Böylece şimdye kadar kaynaklarda sadece ismi zikredilen hacmi ve varak sayısı hakkında malumat verilmeyen bu çalışmanın tek bir varaktan müteşekkil olduğunu tespit ettik.

Müellifimiz bu çalışmasına besmeleyle başlamıştır. Âyetleri tefsir etmeye başlamadan önce sûrenin nüzul sebebini şu şekilde zikretmektedir: “*Müşriklerin peygamberin çocuğunun olamayacağı şeklinde iddiaları olunca Allah onların bu iddialarını reddetmek için sûreyi indirdi.*”¹⁰⁶

Zeynelabidin el-Gûrânî كوتر/kevser kelimesini açıklarken bundan maksadın kamil ilim, salih amel, ehl-i beyt ya da cennetteki tatlı su olabileceğini ifade eder. *إِنَّ شَائِكَ / “sana buğzeden”* ifadesini tefsir ederken de peygambere düşmanlık yapanlardan sadece As b. Vail'in ismini verir.¹⁰⁷ Belki de di-

¹⁰² Gûrânî, *el-Yamâniyâtu'l-meslûle*, 48, 51.

¹⁰³ Gûrânî, *el-Yamâniyâtu'l-meslûle*, 39.

¹⁰⁴ Gûrânî, *el-Yamâniyâtu'l-meslûle*, 48, 50.

¹⁰⁵ Gûrânî, *el-Yamâniyâtu'l-meslûle*, 51, 52.

¹⁰⁶ Zeynelabidin b. Yusuf el-Gûrânî, *Tefsîru sûreti'l-Kevser bi'l-hurûfi'l-muhmele* (mahtût eser, ts.), v.1b.

¹⁰⁷ Gûrânî, *Tefsîru sûreti'l-Kevser*, v.1b.

ğer düşmanların isimlerinde noktalı harfler olduğundan böyle bir tasarrufa gitmiştir.

Anlaşılması zor olan bazı mühmel kelimelerin hemen üst kısmına eş anlamlısını yazarak okuyucuya kolaylık sağlamıştır. Mesela اهل الصلحاء/ehli sulaha için اهل البيت/ehlibeyt, دار/dâr için جنة/cennet, علقوم/ulkum için de ابل/ibil kelimesini eş anlamlı olarak getirmiştir.¹⁰⁸

Söz konusu ‘tefsir sahifesi’ nin sonunda müellifin ismi el-Mevlâ Zeynelabidin el-Gûrânî şeklinde yazılarak bitirilmiştir.¹⁰⁹

1.5. Molla Mahmud b. İbrahim el-İmâdî (ö. 1202/1787) Fâtîha Sûresi ile İlgili Mühmel Tefsiri

Tam adı Ebû Ubeydullâh Mahmud b. İbrahim b. Mahmud el-Behdîni el-İmâdî olan Molla Mahmud’un doğum tarihi bilinmemektedir. Kaynaklar onun Behdinân/Bâdinân mirlerinden 1. İsmail Paşa döneminde yaşadığını bildirmektedir. Molla Mahmud’un ailesi, yirminci yüzyılın sonuna kadar Kubbehân Medresesi’nde¹¹⁰ yürütülen ilmi faaliyetlerin başında yer almış ve “müftü ailesi” olarak bilinmiştir. Kendisi de söz konusu medresede müderrislik yapmış ve “İmâdiyye müftüsü”, “reisu’l-ulemâ” lakaplarıyla anılmıştır. Molla Mahmud ilmî icâzetini Musullu Şeyh Sâlih’ten almış, önemli bir müfessir olup Şâfii fukahâsındandır.¹¹¹

Müellifimiz başta Molla Halil es-Siirdî olmak üzere birçok talebe yetiştirmiştir. Molla Halil, Molla Mahmud el-Behdini’de hikmet kitaplarını ve *Minhâcu’l-usûl* adlı eseri okuyarak icâzet almıştır. Diğer öne çıkmış öğrencileri Molla Yahya Müzûri ve Molla Ubeydullah b. Molla Mahmud’dur.¹¹²

1202/1787 yılında vefat eden Molla Mahmud’a ait birçok eserin olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bunlar arasında en meşhuru Fâtîha sûresinin tefsirini yaptığı mühmel/noktasız bir ciltlik tefsiridir. Bazı kaynaklarda bu eserin orta hacimli olduğu¹¹³ bazı kaynaklarda ise büyük bir cilt halinde olduğu belirtilmektedir.¹¹⁴ Söz konusu tefsirin temini için Iraklı birkaç âlim/hocayla irtibata geçtik. Onların bize aktardıkları bilgiye göre Saddam Hüseyin döneminde Irak Merkezi Yönetimi tarafından Kubbehân Medresesinde bulunan birçok eser alınarak Bağdat’a götürülmüştür. Molla Mah-

¹⁰⁸ Gûrânî, *Tefsîru sûreti’l-Kevser*, v.1b.

¹⁰⁹ Gûrânî, *Tefsîru sûreti’l-Kevser*, v.1b.

¹¹⁰ Geniş bilgi için bk. Muhammed Ahmed Said, *Medresetu Kubbehân fi’l-İmâdiyye*, (Duhok: Matbaatu Muhafazati Duhok, 2013), 20-35.

¹¹¹ Ali Nebi Salih, *el-Molla Halil es-Sertî ve menhecuhu fî isbatî’l-aqâid’l-İslâmiyye*, (Erbil: Dâru Spirez, 2007), 43. Said, *Medresetu Kubbehân*, 2013), 276.

¹¹² Şeyh Abdulkahhar ez-Zokaydî, *Tercemetu’l-allâme el-fehâme el-Molla Halil* (mahtût eser, ts.), v.1b.

¹¹³ Salih, *el-Molla Halil*, 43.

¹¹⁴ Salih Şeyho el-Hesniyanî, *Ulemâu’l-Kurd*, (Duhok: Matbaatu Hâvâr, 2012), 474.

mud el-Behdinî'nin mühmel tefsiri de büyük bir ihtimalle bu eserler arasında Bağdat'a taşınmıştır.

1.6. Ali b. Muhammed el-Âmidî (ö. 1210/1795) ve Fâtiha Sûresi ile İlgili Mühmel Tefsiri

Ali b. Muhammed el-Âmidî ve yazdığı eserleri hakkında fazla bilgi maalesef bulunmamaktadır. Müellifimizin tam ismi Ali b. Muhammed el-Âmidî eş-Şaffî'dir. Kaynaklarda yaşadığı yere nisbetle “el-Hadremî” veya “el-Hezûrî” şeklinde geçmektedir.¹¹⁵ Doğrusu, “Hadrevî” yani Hazrolu¹¹⁶ şeklinde olmalıdır.¹¹⁷ Diyarbakır'da müftülük yaptığı için ‘Müfü-i Âmed’ lakabıyla meşhur olmuştur. Doğum tarihi belli olmamakla birlikte kaynaklar vefat tarihini 1210/1790 olarak vermektedirler.¹¹⁸

Ali b. Muhammed el-Âmidî, özellikle Beydâvî tefsirinin bazı kısımlarına yazdığı haşiyelerle kayda değer çalışmalar yapmıştır. Müellifimizin Beydâvî tefsirinin Yâsîn sûresi, Nebe sûresi ve Âyetü'l-kürsî üzerine yazdığı ta'likât ve şerhler vardır.¹¹⁹ Ancak Ali b. Muhammed, noktasız harfleri kullanarak Fâtiha sûresini tefsir etmekle meşhur olmuştur.¹²⁰ Onun bu eserine -araştırmamıza rağmen- maalesef ulaşamadık.

1.7. Abdusselâm Mardînî (ö. 1259/1843) ve Fâtiha Sûresi ile İlgili Mühmel Tefsiri

‘Mardînî’ lakabıyla meşhur olan Abdusselâm Efendi, Mardin'de 1201/1786 yılında doğdu. Babası Seyyid Ömer Efendi'dir. Tahsiline Mardin'de başlamış Diyarbakır, Halep, Şam, Mısır'ı dolaştıktan sonra eğitimi en son İstanbul'da tamamlamıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra Mardin'e dönerek hem müftülük yapmış hem de fetva verme vazifesiyle meşgul olmuştur. Aynı zamanda maharetli bir şair olan Mardînî pek çok şiir de yazmıştır. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Abdusselâm Efendi 1259/1843 yılında 57 yaşındayken vefat etmiş ve Tekke mahallesindeki İbrâhim Bey bahçesine defnedilmiştir.¹²¹

¹¹⁵ Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, 2: 500; Heyet, *el-Fihrisü's-şâmil*, 2: 789. Hesniyanî, *Ulemâu'l-Kurd*, 279.

¹¹⁶ Hazro: Diyarbakır'ın ilçesidir. Cumhuriyet Dönemi'nin başlarında küçük bir bucak iken 1943'te belediye teşkilatı kurulmuş, ardından ilçe Haziran 1954 tarihinde Silvan'dan ayrılarak Diyarbakır iline bağlanmıştır.

¹¹⁷ Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması*, (İstanbul: Çağlayan Yayınları, 1996), 129.

¹¹⁸ Bağdadî, *Hediyetu'l-ârifin*, 1: 772; Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, 2: 500.

¹¹⁹ Heyet, *el-Fihrisü's-şâmil*, 2: 789.

¹²⁰ Bağdadî, *Hediyetu'l-ârifin*, 1: 772; Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, 2: 500.

¹²¹ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1: 275-276; Baba Merdûh Rûhanî, *Tarihi meşahir-i Kürd*, (Tahran: Serûs, 1382/1962), 327; Hesniyanî, *Ulemâu'l-Kurd*, 242-243; Mucteba Uğur, “Abdusselâm Efendi, Mardînî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları,

Müellifimizin henüz basılmamış on beş kadar eseri vardır.¹²² Bunlardan önemli birkaçı şunlardır: *Ümmü'l-iber fî zikri men mezâ ve mer*, *Esmâu ricâli'l-hadîs ve teracumi ahvalihim*, *el-Kirâtıyye*, *Hulasatu'l-mantık* ve *Fâtiha Tefsiri*.

Abdusselâm Mardîni'nin eserleri arasında bulunan *Fâtiha Tefsiri*, noktasız harfler kullanılarak oluşturulmuş bir eserdir. Bu tefsirin tam ismi *Şerh-i Fâtiha-i Şerife bi hurûfi mühmele min sinaati fenni'l-Bedî*'dir. Müellifimiz tamamen noktasız harflerle yazdığı bu sanatkârane eserini Bağdat Valisi Ali Rızâ Paşa'ya takdim etmiştir.¹²³ Söz konusu eseri çokça araştırmamıza rağmen herhangi bir nüshasına ulaşamadık.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tefsir ilmi, “Hz. Peygamber’e nâzil olan Kur’ân’ı anlamaya, açıklamaya, hükümlerini ve hikmetlerini istihraç etmeye vesile olan ilimdir.”¹²⁴ şeklinde tarif edilmiştir. Dolayısıyla tefsir yazmanın temel maksadı Kur’ân’ı anlama, açıklama, hükümlerini ve hikmetlerini istihraç etme gibi maksatlar olması gerekmektedir. Sözünu ettiğimiz Mühmel tefsirlerin, Kur’ân’ı gerçekten anlaşılır kılıp onun mesajını hayatın içine katmaya vesile olacak türden eserler olup olmadıklarına bakıldığında; sıralayacağımız nedenlerden dolayı bu tefsirlerin ana hedefinde böyle bir maksadın olmadığı görülecektir.

1. Edebiyatta hazf konusunun bir çeşidi olan mühmele sanatı, ‘*sanat sanat içindir*’ maksadını taşır. Böyle bir sanatın tefsire uygulanması ‘*sanat sanat içindir*’ anlayışının tefsirde yer bulmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim bu tefsirlerin yazılışında ilmi/entelektüel birikimi sergilemek veya Arap diline hâkimiyetini göstermek gibi etmenlerin belirleyici olduğu görülmektedir. Bu eserlerin İslâm tarihi boyunca medrese vb. eğitim müesseselerinde okunmaması ve üzerlerine şerhler yazılmamış olması tezimizi güçlendirmektedir.

2. Mühmel tefsir yazan âlimler daha önce müfessirlerin başvurmadıkları bir üslup/tarzda hiçbir şekilde noktalı harf kullanmayarak eserlerini oluşturmuşlardır. Buna rağmen bu eserler, halkın/avamın ya da âlimlerin dikkatini celp edememiştir. Nitekim binlerce cilt eserin oluşturulduğu tefsir literatürü incelendiğinde mühmel tefsirlerin birkaç taneyi geçmediği görülecektir. Yaptığımız araştırmalarda tefsir tarihinde Kur’ân’ın tüm tefsirini noktasız harflerle yazan sadece Feyzî-i Hindî ile Mahmûd Hamza ve Ali b. Kutbettin Bihbehânî olmuştur. Sûre bazlı olarak da Zeynulabidin

1988), 01: 300-301.

¹²² Eserler hakkında geniş bilgi için bk. Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 275-276.

¹²³ Bağdadî, *Hediyetu'l-ârifin*, 1: 572; Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 275-276; Uğur, “Abdusselâm Efendi, Mardîni”, 01: 301.

¹²⁴ Bedruddin Muhammed b. Abdullah Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur’ân*, (Beirut: Dâru İhyai'l-Kutubi'l-Arabî, 1957), 1: 13.

Efendi er-Rumî, Kevser sûresini; Molla Mahmud el-Îmâdî, Ali b. Muhammed el-Âmidî ve Abdusselâm Mardînî de Fâtiha sûresini noktasız harflerle tefsir etmişlerdir.

3. Birçok âlime göre mühmel tefsir yazan müellifin sadece noktasız harfleri kullanması, tefsiri üslup bakımından sıkıntıya sokmuş, eserin anlaşılmasını zorlaştırmıştır.¹²⁵ Nitekim noktasız harflerden oluşan kelimelerle *Dürrü 'l-esrâr* adlı tefsirini yazan Mahmûd Hamza, bu eserinin anlaşılması için *el-Kümmel ile 'l-kelâmi 'l-mühmel* adlı lügatini telif etmek zorunda kalmıştır. Hatta bir kısım âlimler bu tür çalışmaları bid'at ve yersiz birer çaba olarak niteleyip karşı çıkmışlardır.¹²⁶ Mesela Abdülkerim b. Abdullah el-Hudeyr şöyle der: “*Noktasız harflerle yazılan tefsirlerde haddi aşma/şumarıklık söz konusudur ki bu da Allah'ın kitabının azametini aykırıdır. Ayrıca bu tür tefsirlerde aşırı zorlanmalar var. Müfessir garip ve zor kelimeleri kullanmaya mecbur kalmaktadır. Üslup çoğu zaman cılız ve zayıf kalmaktadır. Önemsenmediğinden birçok müfessir ve âlimin zaten bu tür tefsirlerden haberleri de yoktur.*”¹²⁷

4. Bir müfessirin, Kur'ân'ın birçok âyetinin anlaşılması için hadislerden yararlanması ve sebep-i nüzulleri zikretmesi kaçınılmazdır. Ancak noktasız harflerle yazılan tefsirlerde noktalı harfler barındıran hadisler veya sebep-i nüzuller doğrudan aktarılamadığından çoğu zaman söz konusu nakiller ihmal edilmiş ya da sadece onlara atıflarda bulunulmuştur. Bu da mühmel tarzda yazılan tefsirlerin değerini azaltmıştır.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız gibi mühmel tefsirlerin olumsuz tarafları yanında mühmele sanatının büyük bir mârifet sayılması ve müfessirin Arap diline hâkimiyetini göstermesi açısından söz konusu çalışmaları -az da olsa- olumlu karşılayanlar da olmuştur.¹²⁸ Nitekim Kadı Nurullah-i Şüşterî, Muhammed Hüseyin eş-Şâmî, Haydar et-Tabatabaî ve Kâtip Çelebi gibi âlimler bu tür eserleri övmüşlerdir.¹²⁹

Son olarak denilebilir ki tefsir tarihinde mühmele sanatı uygulanarak tefsirler oluşturulması, müfessirin Arap diline hâkimiyetini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla günümüzde özellikle edebî açıdan bu eserler incelenerek üzerlerine çalışmalar yapılması önem taşır diye düşünmekteyiz.

¹²⁵ Aydar, “Sevâtu'l-ilhâm”, 36: 582.

¹²⁶ Aydar, “Sevâtu'l-ilhâm”, 36: 582.

¹²⁷ Abdülkerim b. Abdullah el-Hudeyr, *et-Ta'lik alâ tefsiri 'l-Celaleyn*, 5: 9.

¹²⁸ Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, *Keşfu'z-zunûn*, (Bağdat: Mektebetu'l-Mesnâ, 1941), 2: 1008; Ahmed b. Muhammed el-Endevî, *Tabakâtu'l-müfessirin*, thk. Süleyman b. Salih (Medine: Mektebetu'l-Ulûm, 1997), 408; Abdülhamit Birışık, *Hind Altkatısı Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, 41.

¹²⁹ Hindî, *Sevâtu'l-ilhâm*, 1: 125; Hacı Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1008; Hasan, “Ebü'l-Feyz Feyzî”, 270-271.

KAYNAKÇA

Ansarı, A. S. Bazmee. “Feyzî-i Hindî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 524-525. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Aydar, Hidayet. “Sevâtü’l-ilhâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 582-583. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Bağdadî, İsmail Paşa. *Hediyetu’l-ârifîn*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetu’t-Tarihi’l-Arabî, ts.

Baktır, Mustafa. “Mahmûd Hamza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 365-366. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Baytar, Abdurrezzak b. Hasan b. İbrahim. *Hilyetu’l-beşer fi tarihi’l-karni’s-salis’aşer*. Thk. Muhammed Behcet el-Baytar. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1993.

Birişik, Abdülhamit. *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*. İstanbul, y.y., 2001.

Celalî, Musa. *Haşiyetu kenzi’l-ibrâr*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2015.

Çağlayan, Mehmet. *Şark Uleması*. İstanbul: Çağlayan Yayınları, 1996.

Durmuş, İsmail. “Hazf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 122-124. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Ekinci, Kutbettin. *Kur’ân’da Hazf*, İstanbul: Araştırma Yayınları, 2014.

Endevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtu’l-müfessirîn*. Thk. Süleyman b. Salih. Medine: Mektebetu’l-Ulûm, 1997.

Enîs, İbrahim v.dğr. *el-Mu’cemu’l-vasît*. Kâhire: Mektebetu’ş-Şûruk’d-Devliyye, 2004.

Ferâhîdî, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed. *Kitâbu’l-‘Ayn*. Thk. Mehdi Mahzûmî- İbrahim es-Samerât. Beyrut: Dâru’l-Mektebeti’l-Hilâl, ts.

Gûrânî, Zeynelabidin b. Yusuf. *el-Yamâniyâtu’l-meslûle alâ Râfize-ti’l-mahzûle*. Thk. el-Murabit Muhammed Selim el-Muctebâ. b.y. Mektebetu’l-İmami’l-Buhârî, 2000.

Hacı Halife, Mustafa b. Abdullah. *Keşfu’z-zunûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetu’l-Mesnâ, 1941.

Hamzavî, Mahmûdb. Muhammed Nesîb b. Hüseyin b. Yahya Hamza el-Hüseyinî. *Dürrü’l-esrâr fi tefsiri’l-Kur’ân bi’l-hurûfi’l-mühmele*. Thk. Usâme Abdulazim. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2011.

Harirî, Ebû Muhammed Kasım. *Makâmâtu’l-Harîrî*. Beyrut: Matbaatu’l-Meârif, 1873.

Hasan, Mehdi. “Ebû’l-Feyz Feyzî ve Tefsîruhu Sevâtü’l-ilhâm”, *Pratidhwani the Echo* 7/2 (Ekim, 2018), 258-276.

Hesniyanî, Salih Şeyho. *Ulemau’l-Kurd*. Duhok: Matbaatu Hâvâr, 2012.

Heyet, *el-Fihrisü’ş-şamil li’l-türasi’l-Ârabî el-İslâmî el-mahtût*. 9 Cilt. Amman: el-Mecme‘u’l-Melekî li Buhûsi’l-Hadareti’l-İslâmiyyeti, 1989.

Hillî, Seyfuddin. *Şerhu’l-Kâfiyeti’l-bedi’iyye*. Thk. Nesîb Neşavî. Bey-

rut: Dâru Sâdr, 1992.

Hindî, Ebü'l-Feyz b. Mübârek el-Mehdevî. *Sevâtu'l-ilhâm fî tefsiri kelâmi'l-Meliki'l-'Allâm*. Thk. Murteza eş-Şîrâzî. 6 Cilt. b.y. Dâru'l-Menar, 1996.

Hüseynî, Abdullah b. Fahrüddin. *Nuzhetu'l-havâtır*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. Thk. İbrahim Şemsüddin. Tunus: y.y. 2005.

Kaska, Çetin. "Fars Edebiyatında Melikü'ş-Şuarâ Unvanını Alan Fars Şairleri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/2 (Aralık: 2019), 426-438.

Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifin*. 4 Cilt. b.y. Müessesetu'r-Risâle, ts.

Konukçu, Enver. "Ekber Şah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 542-544. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Ma'lûf, Levîs. *el-Muncid fî'l-luğa ve'l-e'lâm*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, ts.

Matlûb, Ahmet. *Mu'cemu'l-mustalâhâti'l-belâgiyye*. 3 Cilt. Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyyeli'l-Mevsûât, 2006.

Medenî, Ali Sadrettin b. Ma'sûm. *Envâru'r-rabî' fî envâ'i'l-bedî'*, Thk. Şâkir Hâdî. 7 Cilt. Necef: Matbaatu'n-Nu'mân, 1968.

Nablusî, Abdülganî. *Nefehâtü'l-ezhâr alâ nesemâti'l-eshâr*. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, ts.

Razi, Fahreddin. *Nihayetu'l-i'caz fî rivâseti'l-i'câz*. Thk. Nesrullah Hacımüftüoğlu. Beyrut: Dâru Sâdr, 1. Basım. 2004.

Rûhanî, Baba Merdûh. *Tarihi Meşahir-i Kürd*. Tahran: Serûş, 2. Baskı, 1382/1962.

Said, Muhammed Ahmed. *Medresetu Kubbehan fî'l-İmadiyye*. Duhok: Matbaatu Muhafazati Duhok, 2013.

Salih, Ali Nebi. *el-Molla Halil es-Sertî ve menhecuhu fî isbatî'l-akaidi'l-İslamiyye*. Erbil: Dâru Spirez, 2007.

Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman Ebubekr. *el-İtkân fî ulumi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.

Tahir Efendi, Bursalı Mehmet. *Osmanlı Müellifleri*. 2 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.

Tahrânî, Ağa Büzürg. *ez-Zeria ilâ tasnîfi'ş-Şîyye*. Beyrut: Dâru'l-Ehûk, ts.

Özdaş, Haşim. "Kürtlerde Arapça Tefsir Çalışmaları". *III. Genç Akademisyenler Sempozyumu*. Ed. Ahmet Akbaş v.dğr. 113-134. Mardin: y.y. 2017.

Uğur, Mucteba. "Abdüsselâm Efendi, Mardinî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 1: 300-301. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

Yaşaroğlu, M. Kamil. "Molla Gûrânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30: 248-250. Ankara: TDV Yayınları, 2005.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1976.

Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyai'l-Kutubi'l-Arabi, 1957.

Ziriklî, Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Faris. *el-A'lam*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmili'l-Melayîn, 15. Basım, 2002.

Zeydan, Curcî. *Terâcimü meşâhîri's-Şark fi'l-karni't-tasi'aşere*. 2 Cilt. Kâhire: Hindâvî, 2012.

Zokaydî, Şeyh Abdulkahhar. *Tercemetu'l-allâme el-fehhâme el-Molla Halil*. mahtût eser, ts.